

Boekbespreking

door Ton Hogenes

**Udo Bermbach: Houston Stewart Chamberlain
Wagners Schwiegersohn - Hitlers Vordenker (636 p.)**
(Verlag J.B. Metzler, Stuttgart - Weimar, 2015)

Udo Bermbach

Over de auteur

Udo Bermbach (geb. 1938) was van 1971 tot 2001 hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Hamburg. Bij de nieuwe encensering in 2000 van *Der Ring des Nibelungen* door Jürgen Flimm fungeerde hij als conceptdramaturg. Naast politiek-theoretische geschriften heeft hij veel gepubliceerd over het werk van Richard Wagner en de receptie daarvan. Enkele titels:

Blühendes Leid (2003), Der Wahn des Gesamtkunstwerks (2004 2e), Richard Wagner in Deutschland Rezeption - Verfälschungen (2011) en Mythos Wagner (2013).

Hij is oprichter en medewerker van het internationale tijdschrift *Wagnerspectrum*.

Wie was Chamberlain?

Houston Stewart Chamberlain (Portsmouth 9 september 1855 - Bayreuth 9 januari 1927) was zoon van een Britse admiraal, hij studeerde o.a. biologie te Genève (vanaf mei 1879) en Dresden en vestigde zich in 1908 in Bayreuth. De schrijver werd van jongs af aan geplaagd door een zwakke gezondheid (reden waarom voor hem geen militaire carrière was weggelegd) en verbleef herhaaldelijk in kuuroorden, onder andere in 1870 in het fameuze Bad Ems, waar de high society van Europa elkaar trof alsook meerdere malen in Cannes, waar hij in de herfst van 1874 zijn latere eerste vrouw Anna Horst (zij trouwden in 1878) leerde kennen. Hij schreef onder andere *Das Drama Richard Wagners* (1892), een biografie *Richard Wagner* (1896), zijn magnum opus (het omvat ruim 1200 bladzijden) *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (1899), *Parsifal-Märchen* (1900), *Indoarische Weltanschauung* (1904) en voorts uitvoerige werken over Kant (1905), Goethe (1905) en *Mensch und Gott* (1921). Met name het werk van de filosoof Kant (1724-1804) is van cruciale betekenis geweest voor Chamberlain's denken en wereldbeschouwing.

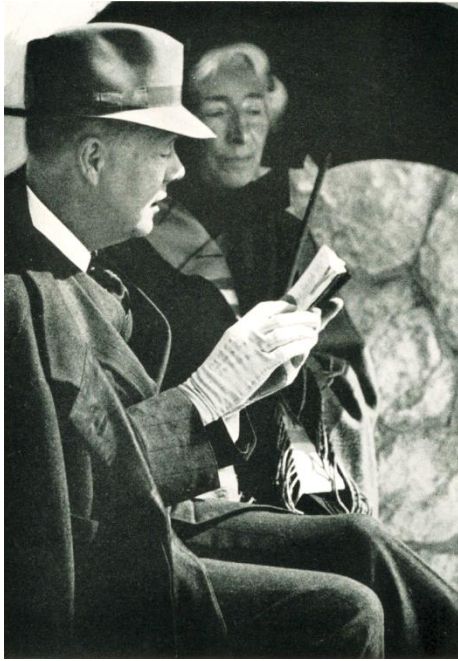
Zijn volstrekte bewondering voor de persoon van Goethe in al zijn aspecten en voor diens werk komt onverholven tot uitdrukking in het omvangrijke *Goethe-Buch* dat in 1905 verscheen, en dat door Bermbach als Chamberlain's beste boek wordt gezien.

Van Alfred Rosenberg (1893-1946), rassentheoreticus van het nationaal socialisme en sinds 1934 belast met het oppertoezicht op de geestelijke en wereldbeschouwelijke vorming in de NSDAP, verscheen in 1927 een boek *Houston Stewart Chamberlain als Verkünder und Begründer einer Deutschen Zukunft*. Voor zijn eigen verwerpelijke theorieën over de geestelijke ongelijkwaardigheid van rassen, met name toegespitst op de joden, heeft Rosenberg dankbaar gebruik gemaakt van Chamberlain's 'Grundlagen'. Deze laatste heeft overigens nooit opgeroepen tot fysiek of geestelijk geweld ten opzichte van joden ook al heeft hij zich later (december 1912) in een brief aan de theoloog Adolf von Harnack ongemeen fel over hen uitgelaten.

Chamberlains Wagner

In het jaar 1878 zag Chamberlain tijdens een verblijf in Interlaken zijn eerste *Tannhäuser* en in hetzelfde jaar maakte hij in München de complete *Ring des Nibelungen* (met Hermann Levi) mee. Een en ander maakte grote indruk op hem en heeft ertoe geleid dat hij zich in toenemende mate meer met het fenomeen Wagner is gaan bezighouden. In Vert Pré (in de omgeving van Genève) kreeg hij pianoles en muziekonderwijs van de latere docent aan het conservatorium van Leipzig, Adolf Ruthardt, een van de weinige vrienden van Nietzsche die in diens – vanaf 1881 – zomerse verblijfplaats Sils-Maria (nabij St. Moritz in Ober-Engadin) altijd welkom waren.

In 1882 was Chamberlain met zijn vrouw Anna aanwezig in Bayreuth toen daar de eerste uitvoering van *Parsifal* werd gegeven. Zij hadden zich fanatiek voorbereid en de tekst en het piano-uittreksel

Chamberlain met Cosima op de achtergrond

grondig bestudeerd. De voorstelling maakte een overweldigende en verpletterende indruk op hen, vooral op hem. Een paar dagen eerder (pal na de beëindiging van de repetities) had Chamberlain zich (ongenood!) toegang verschaft tot een besloten ontmoeting van Wagner met diens vrienden en een aantal van de uitvoerende kunstenaars en ook die ervaring had een onvergetelijke indruk bij hem achtergelaten. Hij was voor altijd verk(n)ocht aan de grote man. Dat alles bracht hem tot het schrijven van een Wagner-biografie waarmee hij in 1895 begon en die al in 1896 werd gepubliceerd.

Chamberlain onderhield goede contacten met Cosima in Bayreuth en in een regelmatige briefwisseling hield hij haar op de hoogte van wat hij geschreven had. Waarop zij in de regel onmiddellijk reageerde. Zo schreef zij hem na lezing van de Inleiding daarover de volgende prijzende woorden: '... deze introductie heeft mij zeer geboeid en ik kan mij niets voorstellen dat voortreffelijker is.'

Gezegd moet worden dat Chamberlain daarbij wel steeds zijn intellectuele onafhankelijkheid bewaarde en hij heeft een aantal malen luid en duidelijk verklaard dat zijn boek tot stand is gekomen zonder enige rechtstreekse beïnvloeding

door Cosima of personen uit haar Bayreuther omgeving.

Voor de in zijn werk beschreven feiten baseerde Chamberlain zich primair op de omvangrijke biografie van C.F. Glasenapp *Das Leben Richard Wagners* (1894). Daarbij heeft hij overigens echter wel een gerichte keuze uit het beschikbare materiaal gemaakt in zijn behoefte om van de door hem zo mateloos bewonderde meester van Bayreuth eerder een hagiografie te schrijven dan een in alle onderdelen verantwoorde biografie. Met name betreffende de weglatingen de gebeurtenissen in de revolutietijd van de Dresdner opstand in 1849 en het negeren of verdoezelen van een deel van de inhoud van de correspondentie tussen Wagner en zijn vriend de marxist August Röckel.

Want in de dwepende ogen van Chamberlain diende Wagner te worden gezien als 'een nobele, louter voor de zuivere, heilige kunst ontbrande kunstenaar, die in de loop van zijn hele leven zijn eigen belangen steeds verwaarloosde in naam van de Holde Kunst'.

Huwelijk met Eva Wagner

In december 1908 trouwde Chamberlain voor de tweede maal (hij was in oktober 1906 van Anna Horst gescheiden), nu met Richard Wagners dochter Eva (1867-1942) zodat hij niet alleen de vertrouweling van Cosima was geworden maar ook de (posthume) schoonzoon van de meester. Eerder in 1908 had hij zich al in Bayreuth gevestigd waar het paar in 1913 de riante villa in de (huidige) Richard-Wagner-Strasse 1 betrok. En zijn geliefde Bayreuth zou ook de plaats worden waar hij na een zeer langdurig en smartelijk ziekbed op 9 januari 1927 zou overlijden.

Over en naar aanleiding van Chamberlains 'Grundlagen'

Met deze biografie (636 pagina's) heeft Udo Bernbach heeft een omvangrijk en gedegen werkstuk afgeleverd waarin in alle opzichten een genuanceerd beeld van Chamberlain wordt gegeven.

Chamberlains omstreden Grundlagen des 19. Jahrhunderts kan volgens de auteur beslist niet als een ordinair antisemitisch schotschrift worden afgedaan. Het is opgezet als een zorgvuldige en wetenschappelijk grondig onderbouwde poging om te komen tot een verklaring van de ingrijpende maatschappelijke en politieke veranderingen die het (Europese) wereldbeeld aan het eind van de 19e eeuw kenmerkten. Hieronder nog enkele grepen uit de veelzijdige en diepgravende inhoud van dat boek.

Bernbach besteedt ruim aandacht aan het door Chamberlain zelf zo genoemde dilettantisme.

Hij was opgeleid als natuurwetenschapper (bioloog) en tijdens die studies had hij veel en intensieve ervaring opgedaan met wetenschappelijk onderzoek. Hij schrijft echter niet alleen daarover maar over talrijke en uiteenlopende andere vakgebieden ervan uitgaande dat hij dat in beginsel even goed kan als

een specialist ten aanzien van diens eigen vakgebied. Immers zodra een specialist probeert een bredere kijk op bepaalde probleemgebieden te ontwikkelen en te formuleren, zal hij de grenzen van zijn eigen vakgebied moeten overschrijden en dan verkeert hij in dezelfde omstandigheid als de dilettant (op te vatten op de wijze waarop Goethe en Schopenhauer dat ook deden, en wel als iemand die een kunst of wetenschap uit liefde beoefent, tegenover de beroepskunstenaar, of de geleerde).

Ook gaat Chamberlain ervan uit dat de dilettant – als generalist – eerder tot interessante

gedachten(sprongen) kan komen omdat hij de verschillende vakgebieden beter met elkaar weet te verbinden, want minder gebonden is aan één specialisme. Dit uitgangspunt speelt een grote rol in de totstandkoming van de Grondlagen.

Op religieus gebied is Chamberlain de opvatting toegegaan dat de geboorte van Jezus de belangrijkste datum is in de collectieve geschiedenis van de mensheid. Hij gaat hier in het zevende hoofdstuk van de Grondlagen dan ook uitgebreid in. Voorts stelt hij zich op als een uitgesproken tegenstander van de Rooms Katholieke kerk die hij ziet als een politieke macht die het christendom heeft gekaapt en als een onderdrukingsapparaat voor eigen gewin heeft ingezet met de Jezuïeten als haar meest doeltreffende agenten. In de 12e eeuw was immers het pausdom een politieke macht geworden en het Vaticaan was een staat als alle andere.

Chamberlain pleit voor een Duits christendom, feitelijk een Lutheriaans christendom, waarbij sprake is van een subjectivering van het geloof zonder van buiten af opgelegde verplichtingen ten opzichte van een kerkelijke organisatie. Overigens gingen er elders stemmen op om te komen tot een Duitse volkskerk. Met name de nazi-ideoloog Rosenberg was daarvan een voorstander.

Het ontwaken der Germanen rond het jaar 1200 impliceert voor Chamberlain een beslissende cesuur in de ontwikkeling van Europa omdat die het begin van een nieuwe wereld inluidt. Hij neemt in dat verband resoluut afscheid van de conventionele tijdsbegrippen als Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance omdat die eerder misleidend zijn en de eigenlijke oorzaken van de ontwikkeling van de moderne wereld aan het oog onttrekken.

Zijn rassentheorie leunt sterk op zijn directe voorgangers (o.a. Darwin, Mendel) maar wijkt daarvan op een interessant punt af. Hij rekent namelijk de Slavische volken tot het Arische ras en stelt dat tegenover de gedegenereerde overige rassen. Dat maakte zijn inzichten maar ten dele inzetbaar voor nazi-propaganda.

Derde Rijk

In een afzonderlijk hoofdstuk van de Grondlagen wordt door Bermbach de receptie en de betekenis van Chamberlain voor het Derde Rijk besproken.

Hitler bracht in de jaren twintig twee korte bezoeken aan – de inmiddels al doodzieke – Chamberlain en diens vrouw Eva in Bayreuth, en wel in september 1923 en in augustus 1925, het laatste tijdens een bezoek aan de Festspiele bij welke gelegenheid hij de *Ring*, de *Meistersinger* en *Parsifal* bijwoonde. De relatie met de Wagnerfamilie in Bayreuth was voor Hitler overigens niet alleen van betekenis door zijn hartstocht voor het werk van de componist. Deze verbinding met de meest vooraanstaande Duitse cultuurfamilie opende voor hem ook veel andere deuren van invloedrijke families en persoonlijkheden met name uit de wereld van de cultuur (zoals de Bechsteins, de Bruckmanns, de Hanfstaengels).

Vooraanstaande nationaal-socialisten hadden van het begin af aan Chamberlain als een van hun medestanders gezien.

De al eerder genoemde Alfred Rosenberg, de top-ideoloog van de nazi's, nam ongevraagd de vrijheid bepaalde teksten van Chamberlain te veranderen zodat zij beter pasten in zijn eigen visie. Volstrekt uiteenlopend waren de visies van Chamberlain en Rosenberg op het werk van Richard Wagner.

Volgens Rosenberg was de muziek in de werken van Wagner buitengewoon hinderlijk en onzinnig want ze leidde de aandacht alleen maar af van de tekst en daar was het toch om begonnen? Met name de ontboezemingen van Brünnhilde in de *Götterdämmerung* waren een stuitend voorbeeld van de klank die het woord verslaat. Het is dus duidelijk dat hij volstrekt niets begreep van het werk van de componist en van diens gedachten daarachter.